

ეკა ღუღაშვილი

კოზმა იერუსალიმელის საგალობელთა თარგმანები X საუკუნის ქართულ იადგარებში

საგალობელი ელემენტის ქრისტიანულ ღვთისმსახურებაში შესვლისა და დამკვიდრების შესახებ მრავალი გამოკვლევა არსებობს. ბიზანტიური ლიტურატიურის მკვლევართა (გ. ბეკი, კ. კრუმბახერი, ე. ველეში, ნ. ტომადაკისი, პ. ტრემბელა და სხვ.) სამეცნიერო ნაშრომების მიხედვით, ქრისტიანულ ღვთისმსახურებაში საგალობელი ელემენტი ადრეული ეტაპიდანვე ჩნდება. იერუსალიმური ღვთისმსახურება თავდაპირველად ეყრდნობოდა ძველი აღთქმის საგალობლებს, ძირითადად ფსალმუნებს. მოგვიანებით ჩამოყალიბდა მცირე ფორმის მონოსტროფები (ანტიფონები), რომლებიც ფსალმუნთა რეფრენებად სრულდებოდა.¹ VI-VII საუკუნეებში ლიტურგიკულ კრებულებში უფრო მეტად იკვლევს გზას ჰიმნი და ყალიბდება უკვე ახალი ფორმის საგალობელი კონტაკიონი (უნდა შევნიშნოთ, რომ X საუკუნის ქართულ ლიტურგიკულ კრებულებში კონტაკიონების თარგმანები არ გვხვდება). მას მოჰყვება სტიქარონებისა და ჰიმნოგრაფიული კანონების შექმნა. ასეთი თანმიმდევრობით წარმოადგენენ ჰიმნოგრაფიის მკვლევარნი საგალობლის ფორმების განვითარებას.

ეს პროცესი მონოსტროფული საგალობლიდან ცხრაოდიან კანონამდე და ზოგადად, გალობის ადგილი ღვთისმსახურებაში შესაბამისი თანმიმდევრულობით არის ასახული ქართულ ნათარგმნ ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში. საგალობლის მარტივი ფორმის არსებობის ფაქტები ჩნდება ჯერ კიდევ *იერუსალიმურ ლექციონარში*.² მოგვიანო მრავალსტროფიანი სტიქარონებისა და კანონთა უძველესი თარგმანები დადასტურებულია *უძველეს იადგარში*,³ ამრიგად, ქართულ თარგმნილ ლიტურგიკულ კრებულებს, როგორც არაერთხელ აღნიშნულა, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ადრეობიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ისტო-

¹ E. Wellesz, *The History of Byzantine Hymnography and Liturgy*, Oxford, 1969, p. 122.

² К. Кекелидзе, *Иерусалимский Канонарь*, 1912, с. 6.

³ უძველესი იადგარი, ელ. მეტრეველის, ც. ჭანკიევის, ლ. ხევსურიანის გამოც., თბილისი, 1980, გვ. 789.

რისათვის, რადგან *იერუსალიმური ლექციონარისა და უძველესი იადგარის* შესაბამისი ბერძნული მოდელები შემორჩენილი არ არის. IX-X საუკუნეების მიჯნაზე ლიტურგიკული ხმარებიდან გადის ძველი ტიპის ჰიმნოგრაფიული კრებული, *უძველესი იადგარი* და მის ადგილს იკავებს ახალი, საბანძინდური რეფორმის ამსახველი ძეგლი, *დიდი იადგარი*. ბუნებრივია, ამ ეპოქის უმდიდრესი ჰიმნოგრაფიული რეპერტუარი ქართულად ერთდროულად ვერ ითარგმნებოდა. ქართული *იადგარის* ნუსხები თანდათან ივსებოდა თარგმანებით. VIII საუკუნის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ჰიმნოგრაფის, კოზმა იერუსალიმელის ჰიმნოგრაფიული კანონებიც ასე ეტაპობრივად აისახა ქართულ *იადგარებში*.

ბერძნული ლიტურგიკული კრებულების საგალობელთა თარგმნისას აუცილებელი იქნებოდა, პირველ რიგში, დიდი საუფლო დღესასწაულებისადმი მიძღვნილი კანონების და შემდეგ ცალკეული წმინდანების სახელზე დაწერილ კანონთა თარგმნა. სწორედ ამგვარ სურათს გვიჩვენებენ X საუკუნის *დიდი იადგარები*. კოზმა იერუსალიმელის საგალობელთა თარგმანები იადგარის ცალკეული ნუსხის ხასიათს ასახავენ. ეს არის ნუსხები სინური კოლექციიდან: Sin. 34, Sin. 26, Sin. 1, Sin. 14, Sin. 59, Sin. 64-65), აგრეთვე საქართველოში დაცული ხელნაწერები: მიქაელ მოდრეკილის *იადგარი*, *წვირმის* და *იელის* კრებულები).⁴

პ. ინგოროყვას გამოკვლევისა და იადგართა შემდგომი შესწავლის საფუძველზე დადგინდა, რომ ქართული *იადგარების* განვითარება წარიმართა ორი მიმართულებით. ერთი მიმართულების ამსახველია პალესტინური ტრადიციის კრებულები, რომელთაც მიეკუთვნება სინური ნუსხები და პალესტინური წარმომავლობის *წვირმისა* და *იელის* ხელნაწერები. მეორე მიმართულების მაჩვენებელია ქართულ კერებში შედგენილი მიქაელ მოდრეკილის კრებული S-425 დახელნაწერი A-190. ბოლო დროის გამოკვლევების მიხედვით, ქართული *დიდი იადგარები* რედაქციულობის თვალსაზრისით შემდგენიარად ლაგდება: *იადგარის* კალენდარული დღესასწაულების ყველაზე ადრეული ფენა ასახულია იოანე ზოსიმეს გადანერილ Sin. 34-ში, რომელიც ერთდროულად საგალობელთა ძველ და ახალ ფენას მოიცავს და *უძველესი იადგარიდან დიდ იადგარზე* გადასვლის სანყის ეტაპს ასახავს, თარიღდება X საუკუნის 40-50-იანი წლებით.⁵ სწორედ ამ კრებულში ვხვდებით უკვე კოზმას საუფლო დღესასწაულების, შობის, განცხადების, მიგებებისა და ფერისცვალების კანონთა და სტიქარონთა თარგმანებს. აქვე მივუთითებთ, რომ შობისა და განცხადების კანონთა თარგმანები შეესებულა მეორე ოდით (მოიხილეთ). *დიდი იადგარის* ვრცელი რედაქციის ერთ-ერთ ადრეულ ნუსხას წარმოადგენს Sin. 1, რომელშიც საგალობელი რეპერ-

⁴ ხელნაწერებს შემდეგი ლიტერებით აღვნიშნავთ: A – მიქაელ მოდრეკილის *იადგარი*, B – Sin. 64-65, D – Sin. 1, E – Sin. 14, M – *წვირმის იადგარი*, N – *იელის იადგარი*.

⁵ ლ. ხევსურიანი, ლ. ჯღამაია, *იადგარის ერთი ნუსხის შესახებ*, მრავალთავი, 1999, გვ. 35.

ტუარი უფრო გავრცობილია. Sin. 1-ში ჩნდება ღვთისმშობლის მიძინების, დავით და იაკობის, მინა მოწამის, გრიგოლ ღვთისმეტყველის, წმ. გიორგის კანონთა და სტიქარონთა თარგმანები. ამავე რედაქციას მიეკუთვნება Sin. 14, რომელსაც ნაკლებობის გამო მინა მოწამისა და ღვთისმშობლის მიძინების კანონთა და სტიქარონთა თარგმანები არ შემოუნახავს.⁶ შემდეგი სინური კრებულია Sin. 59. მას ჯერ კიდევ პ. ინგოროყვა Sin. 1-ის დამატებად განიხილავდა⁷.

ბოლოდროინდელი კვლევის მიხედვითაც დადასტურდა, რომ Sin. 59 შეიცავს Sin. 1-სგან განსხვავებულ მასალას, იმ საგალობელ რეპერტუარს, რომელიც Sin. 1-ს ავსებს⁸. მართლაც, კოზმას კანონთა თარგმანების მაგალითზეც იგივე სურათია. Sin. 59-ში არ არის კოზმას არცერთი იმ კანონის და სტიქარონის თარგმანი, რომლებიც Sin. 1-შია. სინური იადგარების შემაჯამებელი ეტაპის გამომხატველი კრებულია Sin. 64-65. ამ ნუსხაში გაერთიანებულია Sin. 1-სა და Sin. 59-ის რეპერტუარი.⁹ ამრიგად Sin. 64-65 უკვე ისეთი ვრცელი და სრული კრებულია, რომელშიც საგალობელი მასალით შევსებულია თითქმის ყოველი დღე. ამ ნუსხებში ყველა აღნიშნული კანონისა და სტიქარონის თარგმანია დადასტურებული.¹⁰ Sin. 64-65 თარიღდება ერთ-ერთი ანდერძის მიხედვით, იგი გადაწერილია 987 წლის შემდეგ.¹¹

რაც შეეხება ქართულ კერებში დაცულ ნუსხებს, *წვირმისა* და *იელის იადგარებს*, მართალია, ეს კრებულები სვანეთში დაცული ხელნაწერებია, მაგრამ ისინი პალესტინური ტრადიციის კრებულებად ითვლება. *წვირმის იადგარი* შედგენილობით Sin. 1-სა და Sin. 59-ს შორის დგება, ქრონოლოგიურადაც ძალიან დაშორებული არ უნდა იყოს Sin. 1-სგან. *წვირმის კრებული X* საუკუნის შუა

⁶ *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია*, ნაკვ. I. გამოსაცემად მოამზადეს ელ. მეტრეველმა, ლ. ხევსურიანმა, ც. ჭანციევმა, თბილისი, წელი; შობის კანონი № 34:VI;1. განცხადების კანონი № 34:VI;2. მიგებების კანონი № 34:VI;3. ფერისცვალების კანონი 34:V;12. შობის კანონი № 1:V;1. № 14:III;38. განცხადების კანონი № 1:V;10. № 14:III;10. მიგებების კანონი № 1:V;23. № 14:III;23. ფერისცვალების კანონი № 1:IX; 33. № 14:III;92. ღვთისმშობლის მიძინების კანონი № 1:IX;137. № 1:IX;37. დავით და იაკობის კანონი 31:V;4. 31:4:III;4, გრიგოლ ღვთისმეტყველის კანონი № 1:V;19, № 14:III;19, მინა მოწამის კანონი № 1 IX:69;7. წმინდა გიორგის კანონი № 1:IX;2. № 64:IX;4.

⁷ პ. ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, თბილისი, 1959, გვ. 541-542

⁸ ლ. ხევსურიანი, მ. დოლაქიძე, *კალის ლექციონარის დათარიღებისათვის*, ფილოლოგიური ძიებანი, 1997, გვ. 75-80.

⁹ ლ. ხევსურიანი, მ. დოლაქიძე, *კალის ლექციონარის დათარიღებისათვის*, გვ. 76.

¹⁰ *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია*, ნაკვ. I. შობის კანონი № 64:II;9. განცხადების კანონი № 64:II; 21. მიგებების კანონი № 64:II; 45. ფერისცვალების კანონი № 65:II; 6. ღვთისმშობლის მიძინების კანონი № 65:II;14. დავით და იაკობის კანონი № 64:II;10. გრიგოლ ღვთისმეტყველის კანონი № 64:II;39. მინა მოწამის კანონი № 65:II;72. წმინდა გიორგის კანონი № 64:9.

¹¹ ლ. ხევსურიანი, ლ. ჯღამაია, *იადგარის ერთი ნუსხის შესახებ*, გვ. 35.

ნლებში ჩანს გადაწერილი, როცა რედაქციულად სწორედ ამგვარი *იადგარი* იყო დამკვიდრებული.¹²

ლ. ხევსურიანის დაკვირვებით, *წვირმის კრებული* არ იყო გათვალისწინებული Sin. 1-სა და Sin. 59-თან ერთად Sin. 64-65-ის წყაროდ, რადგან *წვირმის* განსხვავებული ხსენებები არ ასახულა Sin. 64-65-ში. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ *წვირმის იადგარი* სინაზე არ მოხვედრილა¹³. *წვირმის* ნუსხაში ვხვდებით კოზმას შემდეგ კანონთა თარგმანებს: შობის, განცხადების, ფერისცვალების, ღვთისმშობლის მიძინების და დავით და იაკობის, წმ. გიორგის.¹⁴ დანარჩენ კანონთა და სტიქარონთა თარგმანები ნუსხის ნაკლებობის გამო არ შემორჩენილა. *იელის იადგარი* ტექსტობრივი ტრადიციით სინურ ნუსხებს უახლოვდება და მნიშვნელოვნად სხვაობს მიქაელის კრებულის ტექსტისაგან. ამიტომ ქართულ სამწერლობო კერაში ჩამოყალიბებულ ნუსხად ვერ ჩაითვლება. *იელის იადგარიც* Sin. 1-სა და Sin. 59-ს შორის პერიოდში უნდა იყოს შექმნილი, სისრულით ის Sin. 64-65-ს არ უტოლდება და ქრონოლოგიურადაც მასზე ადრეული ჩანს. *იელის იადგარი* შექმნილია პალესტინურ გარემოში, ისევე როგორც *წვირმის კრებული*¹⁵, მაგრამ კონკრეტულად რომელ კერაში, ძნელია განსაზღვრა. *იელის იადგარში*, კოზმას შობის კანონის თარგმანის გარდა, ყველა სხვა კანონისა და სტიქარონის თარგმანებს ვხვდებით.

ქართულ კერაში შექმნილი X საუკუნის ვრცელი კრებულის ნიმუშია მიქაელ მოდრეკილის *იადგარი* – სამხრეთ საქართველოში ჩამოყალიბებული ნუსხა (978-988 წწ.)¹⁶ მასში შესულია ბერძნულიდან თარგმნილ რეპერტუართან ერთად ქართული ორიგინალური საგალობლებიც. *იადგარის* ეს ნუსხა ნაკლებია. სათვეო ნაწილიდან შემორჩენილია საგალობლები მხოლოდ 21 დეკემბრიდან 29 იანვრამდე და 7 ოქტომბრიდან 20 დეკემბრამდე.¹⁷ *იადგარის* ეს ნაწილიც ცხადყოფს, რომ კრებული მდიდარი საგალობელი რეპერტუარის შემცველია. ხელნაწერის თავდაპირველ სისრულეზე მეტყველებს თავად მიქაელ მოდრეკილის ანდერძი, სადაც ავტორი აღნიშნავს, რომ შეკრიბა ყველა არსებული ბერძნული თუ ქართული საგალობლები.¹⁸

მიქაელის კრებული X საუკუნის *იადგარების* განვითარების შემაჯამებელი ძეგლია. ამიტომ მასში შეტანილი უნდა ყოფილიყო კოზმას ყველა კანონი. ნუსხ-

¹² ლ. ხევსურიანი, ლ. ჯღამაია, *იადგარის ერთი ახალი ნუსხის შესახებ*, გვ. 78-79.

¹³ იქვე, გვ. 79.

¹⁴ შობის – 4v-6v, განცხადების – 26r, ფერისცვალების – 207v, ღვთისმშობლის მიძინების – 26r, დავით და იაკობის – 9r, წმინდა გიორგის – 134r-134v.

¹⁵ ლ. ხევსურიანი, ლ. ჯღამაია, *იადგარის ერთი ახალი ნუსხის შესახებ*, გვ. 7.

¹⁶ პ. ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, გვ. 226.

¹⁷ იქვე, გვ. 436.

¹⁸ იქვე, გვ. 225.

ის ნაკლულობის გამო კრებულს არ შემორჩა მიგებების, ფერისცვალების და ღვთისმშობლის მიძინების კანონები.

X საუკუნის დიდი იადგარების ტექსტობრივი ურთიერთმიმართებების კვლევა მოჰყენს ნათელს მათი ჩამოყალიბების ადგილის სწორად განსაზღვრას. ამ ფონზე კი საინტერესოა ქართულ იადგარებს შორის ტექსტობრივი მიმართებები კოზმას საგალობელთა თარგმანების მაგალითზე. თავდაპირველად შევნიშნავთ, რომ კოზმას კანონთა თარგმანებს, Sin. 34-დან ვიდრე მიქაელ მოდრეკილის კრებულამდე, მნიშვნელოვანი ტექსტობრივი ცვლილებები არ განუცდია. სხვაობანი უმეტეს შემთხვევაში შემოიფარგლება ვარიანტული იკითხვისებით. მაგალითად, ერთ ნუსხაში არის „შემოსე“, სხვაგან „შეიმოსე“ ან „ქრისტე“ და „ქრისტე“, „ჩემთაჲ“ და „ჩემისაჲ“, „ნეტარებად“ და „ნეტარებაჲ“, „დამბადებს“ და „დაგუბადებს“, „ბუნებისაგან“ და „ბუნებისა“, „გამობრწყინდა“ და „გამოჰბრწყინდა“ და სხვ. ნუსხების ტექსტებს შორის განსხვავებანი ამგვარი მაგალითებით გამოირჩევა. თარგმანთა ტექსტობრივმა შედარებამ ცხადყო, რომ მიქაელ მოდრეკილის კრებულის ტექსტი იძლევა ყველაზე მეტ სხვაობას პალესტინურ-სინურ ნუსხებთან მიმართებით. პირველ ყოვლისა, მიქაელის იადგარში ყველა კანონი შევსებულია მეორე ოდით. ბერძნულ დედნისეულ სტროფებს დამატებული აქვს რამდენიმე ტროპარი: მაგალითად, შობის კანონის VI ოდას, განცხადების VII ოდას – მესამე ტროპარი, გრიგოლ ღვთისმეტყველის კანონის ყველა ოდას – ბოლო ტროპარი. სხვაობაში იგულისხმება ასევე დედნისეული სიტყვების სრულიად სხვადასხვაგვარი თარგმანები. მოვიყვანო რამდენიმე ნიმუშს:

ἐθεουργήσας *განამდიდრენ* (შობა V) A *განაღმრთენი* BDE

ἀνυμνήσωμεν *გნატრით* A *გნატრიდეთ* BDEM

φωτοφανείας ἔτυχον *გამოუჩნდა* (შობა VII) A *გამოუბრწყინდა* BDE

πρωτοεπίσκοπος *მღვდელმთავარ-ჰყავ* (დავით და იაკობ I) A

მღვდელთმოდღუარ-ჰყავ M

τόκον τῆς Θεοτόκου Μαρίας *შობილსა* (დავითს და იაკობ VII) A

შობასა B

ἐξ ἀφθόνου σὺν *მოჰმადლე მეოხებითა შენითა* (მინა მონ. V) A

მადლი ქრისტესი მეუფებითა შენითა M

ἀμόλφορε *მონამეო* (მინა მონამე. IX) A *მოღვანეო* BDM

μαρτυρικὴ *მორწმუნეთა* (მინა მონამე VII) A *მონამეთა* BDM

προδηλὸς γαστρός τῆ τέκουσῃ *პირველ შობად შენადმდე* (გრიგ. ღვთისმ. III)

A *პირველად შობამდე* BDEM

θεόλογε *მღვდელთმოდღუარო* (გრიგ. ღვთისმ. III) A

ღმრთისმეტყუელო BDEM

ἐλλαμπομένους *განჯურდა* (გრიგოლ ღვთისმ. V) A

განჰბრწყინდა M

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ სინურ ნუსხებში ბერძნული დედნის სიტყვები უფრო ზუსტი მნიშვნელობით არის გადმოღებული, ვიდრე მიქაელის კრებულში.

MN ნუსხები ტექსტობრივად BDE კრებულების გვერდით დგება და უპირისპირდება მიქაელის კრებულს. მაგრამ დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა *წვირმის* კრებული სხვაობს სინური ნუსხებისაგან. მაგალითად, განცხადების კანონის VII ოდის მესამე ტროპარი (*მიქაელის იადგარის* მიხედვით) დასტურდება BD-ში, ხოლო N-ში ის არ არის. ასევე შობის კანონის VI ოდის მესამე ტროპარი (მიქაელის *იადგარის* მიხედვით) BD-ში არის, ხოლო N-ში არ ჩანს.

ზემოთ შევნიშნეთ, რომ ახალ გამოკვლევათა მიხედვით, *წვირმისა* და *იელის იადგარები* ტექსტობრივი ტრადიციით სინურ ნუსხებს, კერძოდ Sin. 64-65-ს უახლოვდება, მაგრამ ეს კრებულები სინას მთაზე არ უნდა იყოს შექმნილი. ამ მოსაზრების დასადასტურებლად შესაძარებლად ავიღეთ კოზმას მიგებების, ფერისცვალების და ღვთისმშობლის მიძინების კანონთა თარგმანები.

სიმდიდრე (ფერისცვ. I) B
განბრწყინებად (ფერისცვ. I) B
დაბნელებული (ფერისცვ. III) B
ღრუბელთა (ფერისცვ. IV) B
ჭზრახეთ (ფერისცვ. IV) B
მოციქულთა (ფერისცვ. VIII) B
მამისაიე (ფერისცვ. I) B
ღრუბლისა (მიგებ. I) B
წარუდგინა (მიგებ. III) B
ღალადებენ (მიგებ. VII) B
ზეცად (ღვთისმ. მიძ. მიძ. I) B
სიხარულად (ღვთისმშ. მიძ. I) B
ნათლითა (ღვთისმშ. მიძ. I) B
სუფევეასა (ღვთისმშ. მიძ. VI) B
ვიხარებთ (ღვთისმშ. მიძ. VI) B
მაგრილობელი (ღვთისმშ. მიძ. VIII) B
წარყვანებად (ღვთისმშ. მიძ. IX) B

სიმდიდრესა M
განჭბრწყინდეთ MN
პირველდაბნელებული MDN
ღრუბელთა+ცეცხლსა MN
ზრახევდ MD
მონაფეთა MD
მამისაიე+დღეს MDN
ღრუბლისაგან M
წარადგინა M
ღალატყვენ M
ზეცას M
სიხარულით M
ნათლისა M
დიდებასა M
ვიხარებდეთ M
მაგრილობელად M
წარმყვანებელად M

აღნიშნული მაგალითები ცხადყოფენ, რომ *წვირმისა* და *იელის* კრებულები მიქაელის *იადგარისაგანაც* სხვაობს და სინური ნუსხებისაგან განსხვავებულ იკითხვისებსაც შეიცავს. ეს ფაქტი ამყარებს ზემოთ აღნიშნულ მოსაზრებას კრებულთა განსხვავებული წარმომავლობის შესახებ.

ამრიგად, კოზმა იერუსალიმელის კალენდარული დღესასწაულების კანონების თარგმანები X საუკუნის პირველ ნახევარში განხორციელდა. ის აისახა დიდი *იადგარის* ადრეულ და X საუკუნის ვრცელ რედაქციებში. შემდგომ კი გაერთიანდა დიდი *იადგარის* 70-80-იან წლებში გადაწერილ მიქაელ მოდრეკილის კრებულსა და Sin. 64-65-ში.

Eka Dugashvili

**TRANSLATIONS OF THE HYMNS OF COSMAS OF JERUSALEM IN
TENTH CENTUARY GEORGIAN IADGARIES**

SUMMARY

Georgian translations of Cosmas of Jerusalem hymnographic canons and stichera were reflected in the collections of Sin. 34, Sin. 1, Sin. 14, Sin. 64-65, Tsvirmi, Ieli, Michael Modrekili's Iadgari. These translations were made in the 940s-980s. The richest repertory of this epoch was not translated into Georgian simultaneously. The lists of Georgian Iadgari were filled with translations gradually. At the first stage were translated the canons and stichera dedicated to the Lord's Feasts and then the hymnography written on separate Saints. Translations of the collections from St. Catherine's (Sinai) monastery consist of textual alterations and differ from the versions of Michael Modrekili's Iadgari.